

OPINIA
O PRACY HABILITACYJNEJ I DOROBKU NAUKOWYM
DOKTOR BEATY LORENS

Dr Beata Lorens jest znaną postacią w gronie polskich badaczy dziejów Kościoła. Jej prace, poświęcone głównie dziejom bractw cerkiewnych, bazylianom i tematyce regionalnej, pojawiały się wielokrotnie jako ważne odsyłacze w publikacjach naukowych. Opublikowany dorobek naukowy Beaty Lorens stanowi znaczący wkład w badaniach nad historią Kościoła, zgromadzeń zakonnych, organizacji cerkiewnych i regionu Polski południowo-wschodniej.

Od samego początku pracy zawodowej dr Beata Lorens wykazywała sprecyzowane zainteresowania naukowe ukierunkowane na historię Kościoła wschodniego, szczególnie z obszaru ziem ruskich Korony i polsko-ruskiego pogranicza. Karierę zawodową rozpoczęła od pracy w Zakładzie Historii Nowożytnej Instytutu Historii w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie na stanowisku asystenta stażysty (od 1996 r.), a następnie asystenta (1997-2004). Od samego początku Opiniowana pracę naukową łączyła z dydaktyką akademicką, podejmując współpracę z różnymi instytucjami środowiska akademickiego i kościelnego. Po obronie doktoratu (2003 r.) dr Beata Lorens pracowała na stanowisku adiunkta w Zakładzie Historii Nowożytnej Instytutu Historii w Uniwersytecie Rzeszowskim (2004-2015). Obecnie pracuje na stanowisku starszego wykładowcy w tym samym Zakładzie Historii Nowożytnej.

Działalność dydaktyczną dr Beaty Lorens mogą ocenić pośrednio na podstawie informacji zawartych w autoreferacie oraz na stronie internetowej Instytutu Historii w Uniwersytecie Rzeszowskim dotyczącej planu zajęć w kilku kolejnych latach. Dr Beata Lorens prowadziła wykłady kursowe z zakresu historii nowożytnej Polski i powszechnej, kultury nowożytnej i historii regionalnej oraz konwersatoria o różnorodnej tematyce związanej z problematyką cywilizacji i kultury nowożytnej, w tym sztuki cerkiewnej i kultury duchowej na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Opiniowana współpracuje również z innymi instytucjami naukowymi (Narodowym Centrum Nauki, Wydziałem Historycznym Uniwersytetu Lwowskiego im. I. Franki, Ukraińskim Uniwersytetem Katolickim we Lwowie) i regionalnymi (Oddziałem Rzeszowskim Polskiego Towarzystwa Historycznego, Muzeum Regionalnym im. A. Fastnachta w Brzozowie, Stowarzyszeniem Miłośników Jarosławia, Stowarzyszeniem Kulturalnym Dębina w Krościenku Wyższym) popularyzującymi historię Cerkwi unickiej. Habilitantka potrafi z wielką sumiennością pogodzić pracę zawodową nauczyciela akademickiego z aktywnością naukowo-organizacyjną.

W dotychczasowym dorobku naukowym dr Beaty Lorens (do habilitacji) najważniejszym osiągnięciem była rozprawa doktorska *Bractwa cerkiewne w diecezji przemyskiej obrządku wschodniego w XVII-XVIII wieku*. Praca ta, wydana w 2005 roku, stanowi ważny wkład w poznanie dziejów tego specyficznego stowarzyszenia wiernych obrządku wschodniego oraz ukazania jego roli w życiu społeczności ruskiej.

Po obronie doktoratu Opiniowana aktywnie uczestniczyła w życiu naukowym. Dr Beata Lorens brała udział w licznych sympozjach naukowych. Wśród 26 konferencji naukowych większość z nich miało charakter międzynarodowy. Opiniowana aktywnie uczestniczyła w konferencjach organizowanych przez ośrodki naukowe w Poznaniu, Krakowie, Lwowie, Drohobyczu, Katowicach, Supraślu, Białymstoku, Wrocławiu, Warszawie, Kielcach, Nowym Sączu i Rzeszowie. Warty podkreślenia jest jej udział w organizacji bądź współorganizacji niektórych spotkań i konferencji naukowych oraz w trzech komitetach redakcyjnych przygotowujących pokonferencyjne pozycje książkowe.

Dr Beata Lorens uczestniczy w projekcie badawczym realizowanym w latach 2012-2016 – *Dziedzictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja*,

realizowanego w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki. Kierownikiem grantu jest prof. dr hab. Marek Derwich z Uniwersytetu Wrocławskiego. Opiniowana realizuje tematykę związaną z kasatami monasterów bazylikańskich w Galicji. W latach 2010-2011 dr B. Lorenc realizowała własny projekt badawczy finansowany w ramach Narodowego Centrum Nauki, który dotyczył tematu „Bazylianie w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII wieku”.

Dr Beata Lorens prowadziła równocześnie inne własne badania, które koncentrowały się wokół różnorodnych aspektów funkcjonowania wspólnot bazylikańskich i konfraterni cerkiewnych. Analizowane były zagadnienia: reguł klasztornych, zasobów bibliotek bazylikańskich i bractw cerkiewnych, szkolnictwa cerkiewnego, sytuacji materialnej klasztorów bazylikańskich i życia religijnego unitów na pograniczu polsko-ruskim w XVIII w. Tematyce bractw cerkiewnych została poświęcona osobna publikacja książkowa *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku*, Rzeszów 2005 i wiele artykułów naukowych. Według ustaleń Autorki pracy bractwa cerkiewne działały przy 17% wszystkich parafii w diecezji przemyskiej (88 parafii miejskich i 127 wiejskich). Nowym elementem w tej tematyce stały się Jej ustalenia organizacji wewnętrznej bractw unickich, ich składu osobowego i formy działalności konfraterni cerkiewnych w XVII-XVIII stuleciach. Z kolei w ramach zainteresowań życiem religijnym społeczności unickiej na pograniczu etnicznym polsko-ruskim w XVIII wieku Opiniowana przeprowadziła badania nad funkcjonowaniem samorządów miejskich Sambora, Jarosławia i Uhnowa w XVIII wieku. Efektem tych badań stały się liczne artykuły naukowe poświęcone tej tematyce, min. *Życie religijne unitów na pograniczu etnicznym polsko-ruskim w XVIII wieku na przykładzie parochii w Samborze*, [w:] *Granice i pogranicza. Mikrohistorie i historie życia codziennego*, Kraków 2011, s. 157-181.

Innym nurtem zainteresowań Habilitantki była problematyka kasaty klasztorów bazylikańskich w końcu XVIII i XIX wieku. Tej tematyce dr Beata Lorens poświęciła kilka artykułów, które zostały wykonane w ramach projektu badawczego (*Bazylianie w Galicji wobec działań kasacyjnych w latach 1772-1792*, [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, pod red. M. Derwicha, t. I. *Geneza kasat. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s. 215-232. Por. wykaz publikacji). Kolejnym problemem dociekań naukowych stały się kwestie związane z problematyką redukcji monasterów w prowincji koronnej dokonanej na skutek dekretu papieża Benedykta XIV po 1745 r. i kasat zakonnych prowadzonych w ramach polityki józefinizmu w Galicji.

Osobne miejsce w badaniach dr Beaty Lorens zajmują kwestie oświaty i jej rozwoju na terenie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej i Galicji. Tematyce tej Opiniowana poświęciła cykl artykułów. Podobne efekty badań odnajdujemy nad zagadnieniami polemiki religijnej prowadzonej na forum sejmików w Sadowej Wiszni w XVII i XVIII wieku oraz nad funkcjonowaniem kolegium bazylikańskiego w Buczaczu w XVIII w. (por. wykaz publikacji, załącznik nr 3).

Opiniowana uczestniczyła w przygotowaniu kilku wystaw i prezentacji, powstaniu audycji radiowych i telewizyjnych, organizacji wielu konferencji, prelekcji i odczytów popularyzujących jej tematykę badawczą i dzieje regionalne.

Rozprawę habilitacyjną poprzedza znaczący dorobek naukowy poświęcony bractwom cerkiewnym, dziejom koronnej prowincji bazylikańskiej oraz innym aspektom z dziejów Kościoła i regionu. Należy podkreślić publikacje Opiniowanej w renomowanych periodykach naukowych, jak: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Socjologiczno-Historyczna”, „Nasza Przeszłość”, „Rocznik Przemyski”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, „Hereditas Monasteriorum”, „Czasy Nowożytne” czy „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. Dużą wartość poznawczą posiadają jej artykuły zamieszczone w interesujących opracowaniach zbiorowych, czasopismach krajowych i zagranicznych,

monografiach. Np. *Klasztory bazylikańskie w eparchii przemyskiej w XVIII wieku – dynamika rozwoju i postawy materialne* [w:] *Klasztory mnisze na wschodnich terenach dawnej Rzeczypospolitej od XVI do początku XX wieku*, pod red. J. Gwóźdźnik, R. Witkowskiego, A. M. Wyrwy, Poznań 2014, s. 241-257.

W sumie Opiniowana opublikowała 3 książki, 56 artykuły naukowe, wiele not biograficznych i haseł encyklopedycznych oraz tylko jedną recenzję. Niechęć do recenzowania prac innych badaczy powoduje, że dr Beata Lorens nie uczestniczyła w polemice naukowej, wielkich dyskusjach historycznych. W sumie większość prac Opiniowanej, poza ogromnymi walorami poznawczymi, mającymi często nowatorski charakter, nie posiadają krytycznej oceny publikacji innych historyków. Niejednokrotnie brakuje w pracach dr Beaty Lorens bezpośredniego krytycznego odniesienia do ustaleń innych badaczy. W wielu przypadkach prosi się o stawianie śmiałych hipotez, polemikę z przyjętymi w nauce tezami i ustaleniami. Tym bardziej, że prace Opiniowanej są oparte o materiały źródłowe i znane jej liczne opracowania. Dodatkowo w przypadku dr Beaty Lorens wnikliwą analizę tekstów źródłowych łączy z dobrze opanowanym warsztatem naukowym. Nie ma więc potrzeby unikania krytycznych ocen w stosunku do ustaleń innych badaczy dziejów Kościoła. Jednym ze sposobów ocen najnowszych opracowań w historiografii jest wykonanie rzetelnych recenzji, zwłaszcza kiedy recenzent jest kompetentny w danej tematyce.

W pracach popularno-naukowych badaczki również dominuje tematyka poświęcona dziejom Kościoła i regionu. Publikacje Beaty Lorens znacznie wzbogaciły wiedzę o wschodnim monastycyzmie, kulturze ruskiej, duchowości prawosławnej. Ważnym nurtem w publikacjach Opiniowanej, o naukowym i popularnym charakterze, są prace poświęcone wybitnym postaciom ze środowiska duchowieństwa (*Ksiądz Wojciech Michna. Życie i działalność publiczna 1820-1893*, Rzeszów 2008), historii sztuki i cywilizacji oraz ich praktyczne wykorzystanie w dydaktyce akademickiej. Dr Beata Lorens przygotowuje i prowadzi praktyki muzealne dla studentów, w latach 2003-2015 była ekspertem Komitetu Okręgowego Olimpiady Historycznej, współpracowała ze szkołami oraz stowarzyszeniami i instytucjami regionalnymi w promocji wiedzy historycznej.

Za swoją działalność naukową i dydaktyczną dr Beata Lorens była wielokrotnie nagradzana, min: nagrodą III stopnia Rektora Uniwersytetu Rzeszowskiego za pracę doktorską (2004); wyróżnieniem studentów Wydziału Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego „Laur Studentów Wydziału Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego” za działalność dydaktyczną (2009 r.).

Nie ulega wątpliwości, że w dorobku naukowym dr Beaty Lorens jej praca habilitacyjna ***Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780, Rzeszów 2014, (ss. 560 + 3 mapy)*** zajmuje miejsce szczególne. Praca habilitacyjna Beaty Lorens składa się ze wstępu, siedmiu obszernych rozdziałów, zakończenia, aneksów, wykazu skrótów, bibliografii, spisu tabel, rycin i map, indeksu nazwisk, indeksu nazw geograficznych oraz abstraktu w języku rosyjskim i angielskim.

Autorka rozprawy postawiła sobie za cel ukazanie organizacji i działalności bazylianów prowincji koronnej w okresie 1743-1780. We wstępnej części pracy autorka wyjaśnia cele rozprawy i jej strukturę. Konstrukcja pracy nie wzbudza zastrzeżeń, jest przejrzysta i logiczna. Nie mam zastrzeżeń do ram chronologicznych opracowania, wyznaczonych w oparciu o funkcjonowanie prowincji koronnej bazylianów. Nie do końca jasno został zaś sprecyzowany zakres terytorialny bazylikańskiej prowincji koronnej, a zwłaszcza pełniejszego wyjaśnienia wymaga status klasztorów w Supraślu, Mielcach czy w Warszawie.

Autorka rozprawy wykorzystwała obszerną literaturę o różnej wartości poznawczej i o zróżnicowanej przydatności. Pomimo zamieszczonej ogromnej bibliografii należałoby ją

uzupełnić o dość istotne dla tej problematyki opracowania: Sofii Senyk, *Łatynizacja w Ukraińskiej Katołyckiej Cerkwi*, Lublin 1990, Marii Takali-Roszczenko, *The 'Latin' within the 'Greek': The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th-18th Centuries*, Joensuu 2013 i Ks. Dariusza Ciołka, *Łatynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014 (styczeń). Szkoda, że Habilitantka nie wykorzystała pracy o. Atanazego G. Welykiego *3 Jlimonucy Християнської України* wydanej w Rzymie w latach siedemdziesiątych XX w. Tomy VI (1973) i VII (1975) są poświęcone niemalże wyłącznie osiemnastowiecznej hierarchii unickiej i bazylianom. W wykazie literatury powinna się znaleźć prace: Edwarda Likowskiego, *Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1906 i A. Kaweckiej-Gryczowej, K. Korotajowa, W. Krajewskiego, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, Zeszyt 6: Małopolska – Ziemie Ruskie, Wrocław-Kraków 1960. Pomimo nieuwzględnienia wymienionych opracowań Autorka rozprawy wykazała znakomite rozeznanie w literaturze przedmiotu i wykorzystała je w opracowaniu poszczególnych zagadnień.

Rozprawa dr Beaty Lorens *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780* oparta została na rozproszonym materiale rękopiśmiennym. Wykorzystanie tak obszernego i bogatego materiału źródłowego z archiwów polskich, ukraińskich i watykańskich stanowi główną wartość rozprawy habilitacyjnej. Nikt z badaczy do tej pory nie sięgnął i wykorzystał zasobów tak wielu archiwów państwowych i kościelnych. Wykaz wykorzystanych materiałów (reprezentatywnych dla poruszanej tematyki) z archiwów i bibliotek Lwowa, Kijowa, Rzymu, Watykanu, Krakowa, Warszawy, Lublina, Wrocławia jest imponujący. Jedynie z obowiązku recenzenta upomniałbym się o archiwa wileńskie i petersburskie. Zwłaszcza te ostatnie zawierają bogate zbiory do dziejów klasztorów bazylikańskich prowincji litewskiej i koronnej w XVIII wieku. Większość z nich znajduje się w archiwum *Kancelarii mitropolitów Grecko-uniackiej Cerkwi w Rosji* przechowywanym w Państwowym Centralnym Archiwum Historycznym Rosji w Petersburgu. Aczkolwiek nie sądzę, że ich wykorzystanie znacznie zaważyłoby na ostatecznych ustaleniach Autorki rozprawy.

Rozdział pierwszy części pierwszej rozprawy poświęcony został etapom powstawania bazylikańskiej prowincji koronnej obejmującej monasterzy z ziem południowo-wschodniej Rzeczypospolitej. Dr Beata Lorens rozpoczyna swoją analizę od ukazania rozwoju liczbowego ośrodków monastycznych (nie rozwój ilościowy klasztorów, jak pisze wielokrotnie w tekście s. 15; podobnie - ilość profesów, s. 123; ilość ludności ruskiej, s. 239; itd.) i prezentacji zmian organizacyjnych w 1780 r. Zgadza się z opinią autorki rozprawy, że klasztory bazylikańskie wywodzą się z monastycyzmu prawosławnego, ale nie stanowią jego kontynuacji. Przywołana opinia Andrzeja Gila o kontynuacji przez monastycyzm unicki prawosławnej tradycji (s. 17) nie znajduje uzasadnienia. Sama zresztą Autorka rozprawy w pierwszym rozdziale ukazuje istotne różnice organizacyjne, ustrojowe (reguły wewnętrzne monasterów), strukturalne, obrzędowe a nawet dogmatyczne między monastycyzmem prawosławnym a unickim. Zakon bazylikański coraz bardziej przypominał w XVIII wieku klasztory łacińskie aniżeli ośrodki zakonne w Cerkwi prawosławnej. Zmiany te nastąpiły nie tylko w życiu wewnętrznym wspólnot bazylikańskich, ale w odrzucaniu wschodniej tradycji liturgicznej i duchowej, włącznie z terminologią. Por. B. M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stepień, t. V, Przemyśl 2000, s. 309-346.

Odrzucenia przez unitów prawosławnego hezychazmu, który był siłą wschodniej teologii, życia monastycznego i duchowego oraz zastąpienie go zachodnim humanizmem skutkowało tym, że zamiast modlitewnych ikon pojawiły się w świątyniach unickich mniej

lub bardziej realistyczne obrazy, a muzyka cerkiewna przekształciła się w świeckie kompozycje coraz bardziej oddalające się od bizantyjsko-ruskiej tradycji.

Z uznaniem należy ocenić wysiłki badawcze dr Beaty Lorens przy omawianiu rozwoju zakonu bazylińskiego w Cerkwi unickiej i wskazanie przyczyn, które doprowadziły do utworzenia kongregacji zakonnej łączącej monaster bazyliński na terytorium Korony. Zawarta w nich bogata faktografia wnosi wiele elementów poznawczych. Opiniowana podkreśliła rolę postanowień synodu zamojskiego w 1720 r. w tym procesie.

W tym kontekście za szczególnie wartościowe należy uznać fragmenty rozdziału opisujące poszczególne monaster bazyliński w prowincji koronnej w latach 1743-1780 oraz podział wewnętrzny prowincji w 1780 r. Zgadzam się z większością ustaleń Autorki rozprawy odnośnie przyczyn przechodzenia monasterów prawosławnych na unię, liczby zakonników w poszczególnych klasztorach, zmian w regułach klasztornych i podziałów w prowincji bazylińskiej. Podzielam też ostrożność dr Beaty Lorens w określeniu dokładnych dat konwersji prawosławnych ośrodków zakonnych na unię. Do słusznych wniosków Opiniowanej dodałbym aspekty związane polityką wyznaniową Rzeczypospolitej. Należałoby wziąć pod uwagę postanowienia nie tylko synodu zamojskiego, ale postanowienia sejmu z 1764 r. i powstałego w trakcie jego obrad dokumentu *Projekt zniszczenia prawosławnego i unickiego wyznania oraz ruskiej nacji*. Szkoda, że Autorka rozprawy nie zwróciła uwagi na dwulicową politykę Rosji prowadzoną wobec prawosławnych w Polsce. Por. A. Mironowicz, *Refleksje nad Komisją naznaczoną w Warszawie z okazji żalów dyzunitów*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 29, Białystok 2008, s. 213-228; A. Mironowicz, *Rejestr monasterów i cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie odjętych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 30, Białystok 2008, s. 191-210; tenże, *Diecezja Białoruska w XVII-XVIII wieku*, Białystok 2009.

W drugim rozdziale rozprawy Autorka dokonuje analizy władz generalnych i prowincjonalnych oraz kapituł zakonnych, regulujących poprzez konstytucje funkcjonowanie wspólnoty. Postanowienia soboru zamojskiego i inne akty prawne wspierające politykę latynizacji obrządku wschodniego przyniosły istotne zmiany w zakresie głoszenia Słowa Bożego i katechizacji oraz sakramentów: chrztu, bierzmowania, eucharystii, pokuty, namaszczenia świętymi olejami, kapłaństwa i małżeństwa. Zmiana w sposobie udzielania sakramentów wynikała z dążenia do latynizacji i katolicyzacji wyznawców obrządku wschodniego. Temu celowi służyły zarządzenia soborowe dotyczące dyscypliny wśród unickiego duchowieństwa zakonnego. Wprowadzenie w życie postanowień zamojskich doprowadziło do zmian w funkcjonowaniu monasterów bazylińskich. Utworzenie dla nich jednej kongregacji było ciosem w ich autonomię i we wschodnią tradycję życia monastycznego. Postanowienia soborowe, latynizujące życie religijne unitów, wpłynęły na sposób kształcenia duchowieństwa zakonnego, stosowania postu i obchodzenia świąt, oddawania czci relikwiom świętym i ikonom oraz sprawom finansowym.

Zgadzam się z opinią Autorki rozprawy odnośnie relacji zakonu bazylińskiego z hierarchią cerkiewną oraz dążeniami mnichów do zagwarantowania im miejsca w życiu publicznym. Egzemplcja nadana bazylianom musiała doprowadzić do konfliktów z hierarchią cerkiewną (dodałbym również z dotychczasowymi kłopotami klasztorów, którzy pragnęli zachować prawo „podawania”) o majątki i obsadę godności duchownych.

Za niezwykle cenny należy uznać rozdział rozprawy poświęcony zakonnikom prowincji koronnej. Dr Beata Lorens prezentuje w nim statystyczny obraz środowiska bazylińskiego, ich liczebność, wyznanie, narodowość, pochodzenie społeczne, wykształcenie, funkcje pełnione przez zakonników w klasztorze. Opiniowana zaprezentowała również obowiązki mnichów wynikające z reguły klasztornej i ich wykonywanie. Wykonanie takiej charakterystyki, dotyczącej 1743 ojców i braci, wymagało ogromnego wysiłku badawczego i determinacji. Tym bardziej, że ów opis Autorka rozprawy dokonała niemal

wyłącznie na podstawie rękopiśmiennego materiału źródłowego rozproszonego w wielu jednostkach archiwalnych. Ustalenia dr Beaty Lorens weryfikują wcześniejsze dane i na trwałe wpiszą się do historiografii poświęconej dziejom zakonu bazylianów w XVIII wieku.

Równie nowatorski jest kolejny rozdział poświęcony gospodarczym podstawom funkcjonowania monasterów bazyliańskich prowincji koronnej. Autorka rozprawy ukazała w nim uposażenie klasztorów, zasady funkcjonowania folwarków monasterskich, relacje z poddanymi. Omówienie tego zagadnienia nastąpiło na podstawie ksiąg rachunkowych oraz opisu inwestycji budowlanych wykonanych w II połowie XVIII stulecia. Dr Beata Lorens wykorzystuje tu – po raz pierwszy na taką skalę – księgi rachunkowe poszczególnych monasterów. Na ich podstawie udało się ukazać dochody i wydatki wspólnot monastycznych. W przypadku monasterów bazyliańskich jest to jedyne tego typu opracowanie. Ustalenia Opiniowanej dają podstawę do analiz porównawczych z wydatkami i dochodami klasztorów łacińskich oraz możliwość zorientowania się w strukturze rozchodów wspólnot bazyliańskich.

Nie mam istotnych uwag do rozdziału poświęconego działalności duszpasterskiej prowadzonej przez bazylianów w parafiach, przy cerkwiach monasterskich. Podobnie należy docenić wysiłki badawcze przy opracowaniu aktywności zakonników w propagowaniu kultu maryjnego i tworzeniu bractw cerkiewnych. Bractwa przy monasterach unickich daleko odbiegały w swej organizacji i zakresie aktywności od tych, które były zorganizowane przy monasterach prawosławnych.

Jestem pod wrażeniem szczegółowego omówienia duszpasterstwa bazyliańskiego, sprawowania sakramentów, kaznodziejstwa i katechizacji, misji ludowych, w tym wymienienia wszystkich misjonarzy bazyliańskich w prowincji koronnej w latach 1743-1780 i miejsca prowadzonych przez nich działalności (s. 257-259, 272-276). Wykonanie tego opracowania wymagało od Opiniowanej ogromnego wysiłku badawczego. Trzeba zaznaczyć że wysiłek ten zakończył się pełnym sukcesem.

Słusznie Autorka rozprawy zwraca uwagę na znaczenie koronacji ikon Matki Bożej w propagowaniu kultu maryjnego, czego świadectwem była koronacja obrazu Matki Bożej w Poczajowie w 1773 r. Koronację obrazu należy traktować jako pogłębienie się procesu latynizacji obrządku unickiego. Na ten element zwracał uwagę Mathias Niendorf w pracy *Wielkie Księstwo Litewskie* (Poznań 2011). Koronacje cudownych obrazów były elementem latynizacji unitów. W XVIII wieku w procesie latynizacji wykorzystywano kopie ikony Matki Bożej Częstochowskiej. Kult ikony Matki Bożej Waškowskiej jest tego najlepszym dowodem. (Por.: A. Mironowicz, *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej Waškowskiej dokonanych*, Białystok 2012. S. Sniessoriewa, *Ziemnaja żyźń Preswiatoj Bogorodicy i opisanije swiatych czudotwornych jeje ikon*, Jarosław 1998; A. Jaskiewicz, *Spradwiecznaja achoŭnica Bielarusi*, Minsk 2001; W. Niżyński, *Teologia kultu maryjnego w katolicyzmie*, [w:] *Kult Maryjny w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i w Rosyjskim Kościele prawosławnym w Rosji*, Warszawa – Moskwa 1989).

Kopie obrazów Matki Bożej Częstochowskiej odnajdujemy na terenie Polesia (Chmielewo, Jelsk) i całej prowincji koronnej bazylianów (Hoszów, Krystynopol, Pohynki, Szarogród, Ułaszowce, Złoczów). Na ten problem zwracał uwagę również A. Gil w pracy o diecezji chełmskiej w XVII-XVIII wieku przy omawianiu procesów latynizacyjnych na terenie eparchii chełmskiej, w tym koronacji ikony Matki Bożej Chełmskiej. Również kult świętych charakterystyczny dla monastycyzmu wschodniemu np. święci Antoni i Teodozy Peczerski czy św. Mikołaj został zamieniony kultem Jozafata Kuncewicza czy św. Antoniego Padewskiego. Wystarczy przeanalizować – nie wykorzystany w pracy – zespół źródeł drukowanych: służebniki (supraski, poczajowski), liturgikony (supraski, poczajowski) i trebniki (lwowski, uniowski, poczajowski, supraski).

Zgodnie z ustaleniami synodu zamojskiego nowe unickie księgi liturgiczne miały spełniać rolę przewodników dla duchownych i wiernych. Metropolita unicki, realizując owe

synodalne ustalenia, nakazał dokonanie nowej redakcji ksiąg liturgicznych oraz zakazał, pod groźbą kar dyscyplinarnych, używania dotychczasowych – prawosławnych. W tym celu wydano katechizm *Sobranie pripadkow kratkoje i duchownym osobą potreboje* w Supraślu w 1722 r., jako pierwszy krok w realizacji postanowień synodalnych. Praca dr Beaty Lorens potwierdza wprowadzanie wszystkich łacińskich nowości do Cerkwi unickiej. W świetle tego opracowania wyłącznie papieżowi przyznano prawo odpuszczania wielu grzechów, przyjęto katolicką naukę o czyścicu i pokucie, ważność komunii pod jedną postacią i przyznano prawo odprawiania kilku nabożeństw przy jednym ołtarzu przez tego samego kapłana. Należałoby zwrócić większą uwagę na rolę metropolity Leona Kiszki we wprowadzaniu zmian w księgach liturgicznych, a zwłaszcza w wydaniu „zreformowanych ksiąg liturgicznych”, zwłaszcza służebników, trebników, typikonów. Należałoby również przywołać rolę metropolity Atanazego Szeptyckiego, który nakazał wyrzucić z nabożeństw wspomnienia pamięci wielu świętych, w tym pamięci liturgicznej poświęconej Grzegorzowi Palamasie (popularnego wśród bazylianów) i grożąc bazylianom karami dyscyplinarnymi konsekwentnie polecał duchownym wprowadzenia postanowień synodu zamojskiego.

Na problem ten zwracał uwagę ks. D. Ciołek w prezentacji liturgikonów supraskich i poczajowskich, które na wzór łacińskich zawierały sposób celebracji różnych świąt i codzienną liturgię. Metropolita unicki Leon Kiszka napisał we wstępie do supraskiego służebnika z 1727 r., iż „pragnie, aby wszyscy (unicy –A.M.) jednym wzorem i tymi samymi modlitwami Boska Liturgię sprawowali”. (*Służebnik*, Supraśl 1727). Trebniki te zawierały omówienie obrzędów świętych sakramentów, w tym różne rodzaje pogrzebów, wypędzenia sił nieczystych. Znajdujemy w tej części rozprawy doskonałe omówienie obrzędów powszechnie stosowanych przy poświęceniu rzeczy cerkiewnych i świeckich. Ważne miejsce w tych trebnikach znajdowały formy odpustów, sakrament pokuty i modlitwy na poświęcenie wielu rzeczy.

W rozdziale poświęconym publicznemu szkolnictwu bazylianów dr Beata Lorens w sposób profesjonalny przeanalizowała tradycję oświatową zakonu, kształcenie młodzieży świeckiej i samych zakonników. Próba omówienia szkolnictwa bazylińskiego w czasach działalności Komisji Edukacji Narodowej to wielkie nowatorskie osiągnięcie Opiniowanej, dokonane w drodze rzetelnego wysiłku badawczego. Po raz pierwszy w nauce polskiej badaczka sięgnęła do unikatowych źródeł, takich jak akta szkolne czy kroniki kolegów.

Z pełnym uznaniem odnoszę się do ustaleń dr Beaty Lorens odnośnie działalności kulturalnej bazylianów prowincji koronnej przejawiającej się w twórczości literackiej i artystycznej (malarskiej i muzycznej). Unicka muzyka cerkiewna była ważnym elementem obrzędowości religijnej. Podczas gdy Cerkiew prawosławna rozwijała sztukę śpiewu cerkiewnego wielogłosowego, unicy wprowadzali do swego repertuaru muzykę instrumentalną (organy, instrumenty strunowe, dęte i perkusyjne). Unicy w ten sposób pozbawili śpiew cerkiewny modlitewnego i dydaktycznego charakteru. Muzyka cerkiewna wśród unitów upodabiała się do muzyki łacinników. Za niezwykle cenne należy uznać wykorzystanie przez Autorkę rozprawy unickich bohohłasników i irmologionów.

Przy opisie wpływu bazylianów na rozwój kulturalny ziem ruskich Rzeczypospolitej w XVIII wieku Habilitantka omawia stan i zawartość bibliotek klasztornych i działalność edytorską mnichów. Słusznie Opiniowana stwierdza, że zawartość księgozbiorów klasztorów bazylińskich odzwierciedla kondycję kulturalną, stan wiedzy i pobożności samych zakonników. Ustalenia dr Beaty Lorens weryfikują dotychczasowe wyniki badań odnośnie bibliotek i drukarni bazylińskich, a zwłaszcza znacznie uzupełniają prace Marii Pidłupczak-Majerowicz.

W zakończeniu rozprawy dr Beata Lorens podsumowała swoje ustalenia i wskazała na rolę kulturotwórczą klasztorów bazylińskich, łączących tradycję wschodnią z elementami cywilizacji zachodnioeuropejskiej. Opiniowana podała też typowy portret bazylianina

provincji koronnej, wywodzącego się głównie ze społeczności unickiej zamieszkałej na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Przy okazji runął pogląd dominujący w historiografii o przeważającej liczbie mnichów wywodzących się ze środowiska łacińskiego.

Rozprawę znakomicie uzupełniają liczne aneksy, w tym wykaz monasterów bazylikańskich położonych w granicach prowincji koronnej. Wykaz 142 placówek zawiera ich datę powstania i likwidacji, przynależność diecezjalną, wezwania i status. Istotnym uzupełnieniem informacji o środowisku bazylianów prowincji koronnej jest zestawienie 1743 nazwisk zakonników z podaniem ich dat urodzeń i śmierci, daty wstąpienia do klasztoru, święceń kapłańskich. Równie istotne pod względem poznawczym są zestawienia nazwisk bazylianów pełniących obowiązki nauczycieli w szkołach publicznych i studiujących zakonników poza prowincją koronną. Dodatkowo monografia zawiera bogaty materiał ikonograficzny w samej jej treści i dodanych aneksach. Cennym uzupełnieniem rozprawy jest zamieszczenie map ilustrujących sieć monasterów bazylikańskich w prowincji koronnej w 1754 r. i w 1779 r. oraz mapy ukazujące bazylikańskie placówki misyjne i kolegia publiczne.

Pomimo wyrażonych wyżej uwag krytycznych moja opinia o pracy habilitacyjnej dr Beaty Lorens jest w pełni pozytywna. Jej główną wartością jest wieloaspektowe przedstawienie obrazu bazylikańskiej kongregacji koronnej Opieki NMP w latach 1743-1780. Z tego zamierzenia Autorka rozprawy wywiązała się doskonale. Autorka z powodzeniem zrealizowała postawiony sobie cel wypełnienia luki w badaniach nad tą tematyką i uczyniła to w sposób kompetentny, na drodze rzetelnego wysiłku badawczego. Zwracam uwagę, że recenzowana praca powstała niemalże wyłącznie na rękopiśmiennym materiale źródłowym znajdującym się w archiwach krajowych i obcych. Opiniowana znakomicie wykorzystwała przy tym nieznane w literaturze naukowej wizytacje, kroniki, inwentarze klasztorów i dorobek twórczy bazylianów. Książka habilitacyjna jest studium oryginalnym pod względem prezentacji zagadnienia i wykorzystania materiałów archiwalnych. W prezentowaniu zagadnienia dominuje narracja i faktografia. Opiniowana unika pochopnych ocen i tez. Mimo to praca koryguje dotychczasowe ustalenia w historiografii i wydobywa obfite, nieznane dotąd materiały źródłowe.

Oceniając rozprawę habilitacyjną i pozostałe osiągnięcia naukowe dr Beaty Lorens należy zwrócić uwagę na połączenie w nich wielu elementów o charakterze historycznym, teologicznym, literackim i kulturowym. Opiniowana zmuszona była sięgnąć do kwestii teologicznych, dogmatycznych, literackich i historycznych, dogłębnie zrozumieć uwarunkowania kulturowe towarzyszące funkcjonowaniu bazylikańskiej prowincji koronnej w latach 1743-1780. Wieloaspektowy ogląd tej prowincji pozwolił Autorce rozprawy ukazać miejsce wspólnoty bazylikańskiej w życiu religijnym i kulturalnym XVIII – wiecznej Rzeczypospolitej.

Rozprawa habilitacyjna i większość dorobku naukowego w zasadzie jest poświęcona dziejom Kościoła, organizacji cerkiewnych i ośrodkom bazylikańskim. Na tym polu dr Beata Lorens osiągnęła zdecydowany sukces naukowy. Rozprawa habilitacyjna i dorobek naukowy dr Beaty Lorens świadczy o pracowitości i umiejętnościach koncentracji Opiniowanej na poruszonych problemach. Beata Lorens potrafi postawić oryginalne hipotezy, ale nie zawsze decyduje się na polemikę z przyjętymi w nauce tezami i ustaleniami. Zawsze jednak swoje stanowisko uzasadnia w oparciu o materiały źródłowe i znane jej liczne opracowania. To śmiałe podejście do badań łączy z dobrze opanowanym warsztatem naukowym i wnikliwą analizą tekstów źródłowych. W rezultacie powstały nowatorskie opracowania, dostarczające nam wielu nieznanych faktów z dziejów Kościoła wschodniego, organizacji cerkiewnych i wspólnoty bazylikańskiej w XVIII wieku. Doceniając wartość merytoryczną publikacji naukowych Beaty Lorens należy podkreślić wyrażoną w nich precyzyjność myśli i poglądów.

Nie ulega wątpliwości, że dr Beata Lorens jest w pełni ukształtowanym człowiekiem i całkowicie samodzielnym naukowcem, uznanym oraz cytowanym w polskiej literaturze

naukowej. Mimo, że rozprawa habilitacyjna i większość prac Opiniowanej mają charakter interdyscyplinarny (historiograficzny, teologiczny i kulturoznawczy), to w pełni odpowiadają pracom o charakterze historycznym. Równocześnie na podstawie art. 27 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. *o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* w brzmieniu określonym wersją pierwotną (Dz. U. nr 65, poz. 595), w związku z art. 33 ust. 2 ustawy z dnia 18 marca 2011 r. *o zmianie ustawy prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki oraz niektórych innych ustaw* (Dz. U. nr 84, poz. 455), **mogę stwierdzić, że dorobek naukowy dr Beaty Lorens i rozprawa habilitacyjna stanowi dobrą podstawę do dopuszczenia Opiniowanej do dalszych etapów przewodu habilitacyjnego i starań do uzyskania stopnia naukowego doktora habilitowanego.**

Białystok, 21.07.2015 r.

Prof. dr hab. Antoni Mironowicz